

Ieva Garda-Rozenberga

Dr. philol., mutvārdu vēstures un folkloras pētniece,

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

Dr. philol., oral history and folklore researcher,

Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: ieva.garda@lulfmi.lv

Uldis Neiburgs

Dr. hist., vēsturnieks, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Dr. hist., historian, Institute of Latvian History of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: uldis.neiburgs@lu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.09

“Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!”

Nevardarbīgā pretošanās, rīcībspēja un vieta romu genocīda laikā Latvijā

‘Katiņa, they will shoot the gypsies today, run!’

Non-Violent Resistance, Agency, and Place During the Roma Genocide in Latvia

Atslēgvārdi:

nacistu okupācija,
romu iznīcināšana un glābšana,
pretošanās un kolaborācija,
mutvārdu vēsture

Keywords:

Nazi occupation,
Roma extermination and rescue,
resistance and collaboration,
oral history

Raksts sagatavots ar Latvijas Zinātnes padomes finansējumu Valsts pētījumu programmas “Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā “Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide” (VPP-LETONIKA-2021/1-0008) un pēcdoktorantūras projektā “Pārvērtējot bezvalstiskuma pieredzi: pretestība un kolaborācija Latvijā padomju un nacistu okupācijas laikā (1940–1953)” (1.1.1.2/VIAA/4/20/738).

Kopsavilkums

Līdz šim veiktie pētījumi par romu genocīdu Latvijā mudina domāt, ka dažviet romu likteni izšķīra akla vietējo latviešu pašvaldību un policijas iestāžu pakļaušanās vācu pavēlēm, bet citos gadījumos ir vērojami centieni novērst to īstenošanu. Lai izprastu, kāpēc vienā gadījumā varam runāt par sadarbošanos, bet citā – par pretošanos okupācijas varai, pētījuma teorētiskais ietvars balstīts kritiskā reālisma pieejā, uzskatot, ka rīcības brīvību iespējo vai, gluži pretēji, ierobežo strukturālas cilvēku attiecības, darbības un idejas. Savukārt biogrāfiskā pieeja atklāj, ka pretēji pieņēmumam par romu pasīvo lomu genocīda laikā atsevišķos gadījumos ir novērojama to rīcībspēja, tostarp nevardarbīgās pretošanās veidā. Tāpat secināts, ka rīcībspēja nereti cieši saistīta ar noteiktu apkārtējo vidi – romu glābšana un pretošanās varēja notikt vietās, kur vērojama romu piesaiste ne tikai vietai, bet arī vietējo kopienai.

Summary

The studies on the Roma genocide in Latvia allow us to make assumptions that in some places, the fate of Roma in Latvia was often at the mercy of local authorities and the blind obedience of some local police representatives to superior orders. In contrast, in other cases, there were efforts to avert the execution of such orders. To understand why in one case, we can talk about collaboration, but in another – about resistance to the Nazi occupation power, we use the critical realism approach. Based on written and oral history sources, the article explains the structural circumstances that influenced decision-making (local relations/subordination to the Nazi occupation power, resources, and mood) and the role of individuals in decision-making. In turn, the biographical approach, despite the assumptions about Roma's passive role during the Genocide, reveals that the agency can be observed in some instances, including the framework of non-violent resistance. It is also concluded that agency is often closely related to the surrounding environment – the rescue and resistance could occur if Roma had place attachment and felt belonging to the local community.

levads

Romu genocīda izpētē līdz šim dominējusi pieeja galvenokārt analizēt pret romiem vēsto valsts politiku, tā, pirmkārt, homogenizējot romus, netieši vai tieši liedzot viņiem aktīva subjekta lomu vēstures veidošanā, otrkārt, romu genocīda gaita visbiežāk atklāta kā pielikums lielākam, ierasti – ebreju holokausta vēstures stāstam (Kelso 2013; Sadílková 2020). Visbiežāk kā kolektīvā, tā individuālā romu pieredze pagātnes reprezentācijās nav iekļauta vispār vai arī tā atrauta no plašākām vēstures zināšanām (Pecak et. al. 2021: 115).

Izmantojot kritiskā diskursa analīzi par romu genocīda atspoguļojumu Eiropas valstu vēstures mācību grāmatās, Marko Pecaks (*Marko Pecak*), Rīma Špilhausa (*Riem Spielhaus*) un Simona Sakāča-Bēlinga (*Simona Szakács-Behling*) secinājuši, ka visbiežāk izplatīta informācija par noslepkavoto romu skaitu, kamēr pašu romu pieredze un notikūšā detaļas sastopamas reti. Vēl vairāk – romu genocīda atainojumus caurstrāvo gan tieši, gan netieši rasistiski diskursi, tāpat vērojams kritisku instrumentu trūkums šo naratīvu dekonstruēšanai. Kopumā šo autoru analizētie vēstures avoti atspoguļo sociālo diskursu un, iespējams, pat vairo romu atstumtību un riskē stiprināt sabiedrībā jau tā pastāvošo pretromu (*antigypsyism*) attieksmi (Pecak et. al. 2021).

Kā secinājis sociologs Zigmunts Baumans (*Zygmunt Bauman*), tieši stereotipiski pieņēmumi par kādu nāciju var novest pie holokausta (Bauman 1989), un romiem Eiropā ir sena diskriminācijas vēsture (Taylor 2014). Un tomēr – genocīda aktiem, tostarp holokaustam, nav viena, universāla iemesla, tie bieži vien atkarīgi no nejaušiem faktiem un lokālām ideju un interešu konstelācijām (Kapralski 2021: 69).

Genocīds pret romiem Latvijā, galvenokārt 1941.–1942. gadā, tika īstenots, sekojot nacionālsociālistiskās Vācijas augstāko varas iestāžu direktīvām, kas par rasistiski nepilnvērtīgiem atzina visus romus bez pastāvīgas dzīvesvietas. Tā kā trūkst precīzas uzskaites, romu genocīda historiogrāfijā dominē tikai aptuvenās aplēsēs balstīts uzskats, ka Otrā pasaules kara laikā dzīvību zaudēja ap 2000 vietējo romu (Lewy 2000: 128; Kott 2015: 250), bet apmēram tikpat lielam skaitam vai nedaudz mazāk nekā pusei no Latvijas romu kopienas izdevās karu pārdzīvot. Turpretim saskaņā ar 1943. gada 24. februāra tautas skaitīšanas datiem, kas gan neietvēra tos, kuri bija armijas, policijas un darba dienestā, karagūstekņus, ebrejus un vēl citas personas, tobrīd Latvijas teritorijā bija reģistrēti 2998 romi (Darbiņš 1947: 5).

Līdz šim veiktie pētījumi par romu genocīdu Latvijā mudina domāt, ka dažviet romu likteni izšķīra akla vietējo latviešu pārvaldes un policijas iestāžu pakļaušanās

vācu pavēlēm un to izpilde, bet citos gadījumos ir vērojami centieni novērst šādu rīkojumu pieņemšanu vai īstenošanu (Neiburgs 2018: 96). Nedaudzajās publikācijās, kas veltītas nacistu īstenošajam romu genocīdam (Lewy 2000) un tā izpausmēm vācu okupētajā Baltijā/Latvijā (Urtāns 2008; Garda-Rozenberga, Zellis 2015; Kott 2015; Garda-Rozenberga, Zellis 2018), lielāka uzmanība ir pievērsta romu iznīcināšanas un glābšanas praktiskajai realizācijai vai arī šo norišu atspulgām mūsdienu sabiedrības sociālajā atmiņā un valsts atmiņas politikā. Tomēr vēsturnieks Metjū Kots (*Matthew Kott*) ir norādījis arī uz dažu genocīdu pārdzīvojušo romu izdzīvošanas stratēģijām, atrodoties dienestā nacistu okupācijas varas izveidotajās latviešu policijas vai leģiona vienībās, vienlaikus akcentējot nepieciešamību tuvāk analizēt romu glābšanā iesaistīto atsevišķu vietējo varas iestāžu un amatpersonu rīcību (Kott 2015: 257–258).

Romu iznīcināšanas/glābšanas prakses nepietiekami ir iekļautas arī jaunākajos pētījumos, kas veltīti kolaborācijas/kolaboracionisma izpausmju tipoloģizācijai un klasifikācijai. Vēsturnieces Dainas Bleieres piedāvātais modelis, balstīts individu atlieksmē pret Latvijas valstiskumu, palīdz niansētāk novērtēt dažādas brīvprātīgas vai piespiedu sadarbības izpausmes ar okupācijas varu, vadoties no cilvēku politiskās/ideoloģiskās nostājas (Bleiere 2021). Tomēr tas mazāk ļauj sniegt, piemēram, nacistu noziegumos, t. sk. romu genocīda īstenošanā, ne politisku, bet dažādu citu (sociālu, personisku u. c.) iemeslu dēļ iesaistītu individu novērtējumu atbilstoši kolaborantu/kolaboracionistu vai vienkārši kriminālnoziedznieku kategorijām.

Arī publikācijās, kas veltītas pretošanās kustības vēsturei Latvijā, romu glābšana vai nu nav minēta vispār (Ērglis 2013; Jundzis 2017; Jundzis, Turčinskis 2018), vai arī ir tikai netieši nolasāma kā vārdā nenosaukta individuālas pretošanās izpausme (Kangeris 2011: 221; Neiburgs 2012: 81; Ērglis, Neiburgs 2022: 443). Tikmēr vēsturnieka Marģera Vestermana rakstīto par ebreju bēgšanas un slēpšanas organizēšanu kā vienu no visaptverošas okupētas valsts iedzīvotāju nacionāli patriotiskas cīņas formām (Vestermanis 2007: 241), kas objektīvu iemeslu dēļ neķļuva par realitāti nacistu okupētajā Latvijā, varētu attiecināt arī uz romu glābšanu. Perspektīvā, sekojot politologa Džina Šārpa (*Gene Sharp*) izstrādātajam modelim, līdz šim apzinātie romu glābšanas gadījumi ir pētāmi vairākās nevardarbīgās pretošanās kategorijās – protests un pārliecināšana, nesadarbošanās un iejaukšanās (Sharp 2008: 42–44).

Lai izprastu, kāpēc vienā gadījumā varam runāt par sadarbības, bet citā – par pretošanās okupācijas varai, pētījums balstīts kritiskā reālisma pieejā, uzskatot, ka rīcības brīvību iespējo vai, gluži pretēji, ierobežo strukturāli noteiktas cilvēku attiecības, darbības un idejas. Materiālā un idejiskā struktūra ir cilvēku mijiedarbības rezultāts, un katrā rīcības aktā šie apstākļi ir klātesoši. Kopumā tas nozīmē, ka, analizējot rīcībspēju, jāizvērtē, kā indivīdi un grupas izmanto materiālos un idejiskos resursus un kādas strukturālās īpašības virza viņu rīcību kā kopumā, tā atsevišķos gadījumos.

Šādā konceptuālā rāmējumā sadarbība un/vai pretošanās ir jāuzlūko kā apstākļu iepriekš veidota stratēģiska rīcība, kura savukārt arī var radīt jaunus apstākļus un sekojošu citu rīcību (Bhaskar 1979; Archer 1995; 2020). Rakstā nozīmīgi ir noskaidrot kā strukturālos apstākļus, kas ietekmēja lēmumu pieņemšanu (vietējās attiecības/pakļautība nacistu okupācijas varai, resursi un noskaņojums), tā indivīdu lomu lēmumu pieņemšanā.

Lai precīzāk atklātu iepriekšminēto faktoru ietekmi uz romu bojāejas/izdzīvošanas praksēm, pētījumā izmantoti latviešu, vācu un padomju izcelsmes rakstiskie, kā arī mutvārdu vēstures avoti, kas iespēju robežās papildina cits cita sniegto informāciju. Mutvārdu liecības par romu genocīdu pieejamas Latvijas Nacionālajā mutvārdu vēstures arhīvā, kur 2013.–2016. gadā pierakstīti un glabājas ap 40 romu dzīvesstāstu, kas gan drīzāk vēsta un atklāj nevis to, kas patiesi ir noticis, bet gan to, kā romi atceras savu pagātni un kādu nozīmi piešķir pieredzētajiem notikumiem (Šūpulis 2023: 118), turklāt minētos faktus bieži vien pārbaudīt vairs nav iespējams. Tomēr situācijā, kad daudzi nacistu okupācijas laika dokumenti nav saglabājušies, bet pēckara padomju vēstures avotos romu genocīdam nav pievērsta īpaša uzmanība vai arī tas atainots sagrozītā veidā, mutvārdu vēstures liecības nereti ir vienīgās, kas palīdz precizēt vēsturiskos notikumus, kuri oficiālajos dokumentos aprakstīti vai interpretēti atšķirīgi (Horowitz 1995; Shopes 2011; Thompson 2017).

Pētījumā lietotā biogrāfiskā pieeja, balstīta intervijās, personiskos dokumentos, fotogrāfijās un naratīvu analizē, personīgo pieredzi uzskata par nozīmīgu resursu sabiedriskās dzīves izpētē kopumā, bet šajā rakstā atklāj, ka pretēji pieņemumam par romu pasīvo lomu genocīda laikā atsevišķos gadījumos ir novērojama to rīcībspēja, tostarp nevardarbīgās pretošanās veidā. Ar rīcībspēju tādējādi var saprast gan lēmumu bēgt, gan palikt kopā ar ģimeni, turklāt nereti tā cieši saistīta ar noteiktu apkārtnējo vidi – romu glābšana varēja notikt vietās, kur vērojama romu piesaiste ne tikai vietai, bet arī vietējo kopienai.

Vietas nozīme pirmskara Latvijas romu identitātē

Līdzīgi kā

citviet Eiropā, arī Latvijā romu genocīds primāri tika vērst pret romiem bez pastāvīgas dzīvesvietas – varas iestādēm nebija informācijas par dzīvesvietu un/vai nebija pierādāms, ka norādītajā adresē dzīvots pietiekami ilgi, piemēram, Igaunijā vismaz divus gadus (Weiss-Wendt 2023: 28–30), kas ļauj uzdot jautājumu, vai tas saistāms ar romu intereses trūkumu vai izvairīšanos no saistībām ar valsts pārvaldi, piemēram, reģistrēšanos noteiktā dzīvesvietā, – vai arī ietver plašāku diskusiju par romiem kā bezvietas cilvēkiem (*placeless people*), kuriem trūktu jebkādas intereses par vietu, kurā tie dzīvo?

1. attēls. Romu dokumentu pārbaude Umurgas pagastā. 1927. gads. M. Bērziņa foto. Limbažu muzejs.
Figure 1. Examination of Roma documents in Umurga parish. Photo by M. Bērziņš, 1927. Limbaži Museum.

Lai gan ir salīdzinoši daudz pētījumu par romu atstumtību un sociāli nelabvēlīgiem apstākļiem (Powell 2008), visai maz ir rakstīts par romu mijattiecībām ar vietu – sastopami gan apgalvojumi, ka romiem nepiemīt vietas identitāte vai piederības izjūta vietai (Stewart 1997; Blasco 1999; Sibley 2003), gan pētījumi, kas norāda, ka arī romiem līdzīgi kā citām sabiedrības grupām vietas jēdziens ir cieši saistīts ar to identitātes, atmiņas, emociju un vērtību veidošanos (Kendall 1997; Lemon 2000; Kabachnik 2010). Dažādie un pat pretējie priekšstatī izriet no izpratnes par to, kas ir vieta. Vai ar to tiek saprasta lielāka vai mazāka, bet noteikta un nemainīga teritorija, vai arī vieta tiek definēta, balstoties relācijās un cilvēku praksēs. Ja vieta tiek uzlūkota kā ierobežota un statiska, tad saprotams, ka romi ar nomadisku dzīvesveidu drīzāk tiks ieskaitīti par tādiem, kam nerūp noteikta atrašanās vieta (Kabachnik 2010).

Sociālantropoloģe Ada Engebrigtsena (*Ada Engebrigtsen*) gan norāda, ka precīza nomadisma definīcija nepastāv, bet tā ierasti attiecināma uz indivīdiem, kuri pārvietojas, lai nodrošinātu iztiku, tiem, kuri mobilitātes dēļ bieži maina dzīvesvietu, un tiem, kuriem pastāvīgas dzīvesvietas nav vispār (Engebrigtsen 2017). Pretēji ierastajai izpratnei par nomadismu, kura centrējas ap pārvietošanos, plašāku skatījumu piedāvā sociālantropologs Tomass Bārfilds (*Thomas Barfield*), kurš atzīst, ka nomadisms vienlaikus ir arī kultūras identitātes pamats, kas līdzās mobilitātei ietver arī daudzas citas dzīves jomas (Barfield 2001: 146). Tas vērojams arī Latvijas romu gadījumā, kuri

drīzāk īstenoja sezonāla nomadisma dzīvesveidu – uz vairākiem mēnešiem gadā atstājot pastāvīgo dzīvesvietu, lai primāri nodrošinātu iztiku, bet tajā pašā laikā veidotu un uzturētu savu etnisko un kultūras identitāti.

Latvijā romi ir viena no senākajām etniskajām minoritātēm, kas šeit mīt aptuveni kopš 15.–16. gadsimta (Apine 2007: 284). Šai tautai piederīgo skaits Latvijas teritorijā nekad nav bijis sevišķi liels – 1935. gada tautas skaitīšanas laikā Latvijā bija vien 3839 romu (Salnītis 1937). Iespējams gan, ka šis skaitlis bija arī lielāks, jo daļa no viņiem par savu bija norādījuši kādu citu tautību.

Līdzīgi kā citviet pasaulē Latvijas romi bija sezonāli klejotāji, rudens un ziemas periodus pavadot mājās. Viņi lielākoties sekmīgi iekļāvās kā vietējā lauku ekonomikā, tā latviski runājošajā zemnieku sabiedrībā. Puse vietējo romu mājaja Kurzemē, bet šajā laikā pieauga arī viņu apmešanās pilsētās un sākās iesaiste Latvijas sabiedriskajā dzīvē. Visvairāk romu 1935. gadā bija reģistrēti Jelgavas apriņķī (401), citos apriņķos to skaits bija aptuveni līdzīgs (Daugavpils apriņķī – 303, Talsu – 289, Ventspils – 278, Rēzeknes – 232), bet vismazāk romu dzīvoja Aizputes (60) un Jēkabpils (47) apriņķī. Būtiska ir tautas skaitīšanā konstatētā iezīme, ka “vasaras mēnešos viņu teritoriālais sadalījums ir citāds” (Salnītis 1937: 328).

Zelma (NMV-4078), čigāniete no Talsiem, atminas: “Bet es vēl esmu trāpījusi to čigānu dzīvi. Tēvam bija balta ķēvīte. Mēs vesela strīpa ar čigāniem braucām. Satikāmies ar citiem, vakarā visi pie ugunskuriem, vīri baros un sievas baros. Bija ļoti skaisti.” Viņai piekūrīt arī kuldīdzniece Austrā (NMV-4071). Arī viņa atceras bērnību, kad ar citiem romiem katru vasaru devusies prom no pilsētas – laiks, kas bija ļoti nozīmīgs savstarpējās saskarsmes un attiecību veidošanā ne tikai kopienā, bet nereti arī ģimenē. Tai pašā laikā bija sastopami tādi romi, kuri arī vasaras sezonā dzīvoja uz vietas: “Mēs reti bijām mežā. Mēs vairāk dzīvojām krogā. Limbažos. Tur mēs dzīvojām. Mēs nevajājamies tā apkārt. Nu, vecais pa tirgiem gāja.” (NMV-4296)

Ja vasaras sezonas arī pavadītas, pārvietojoties no vienas vietas uz citu, tad rudens un ziemas periodos romi dzīvojuši mājās. Turklāt Latvijas romu atmiņās par pirmskara laiku tomēr dominē naratīvs par “tēva celtām mājām” (NMV-234), “mums bij paši sava māja, savs dzīvoklis” (NMV-1660), “mammai bija Jūrmalā pašai sava māja – Plieņciemā” (NMV-3857), tā iezīmējot t. s. tradicionālo vietas piesaisti, kas attiecināma uz iedibinātu dzīvesveidu un kur visspēcīgākie vietas piesaistes faktori ir stipras sociālās saites un rezidēšanas ilgums (Kasarda, Janowitz 1974; Lewicka 2011). Viena no šādām vietām Latvijā, kas spilgti atklāj romu dzīvesvietas ainavu, ir attēlota Veltas (NMV-4085) atmiņās par dzīvi Talsu novada Laucienes pagasta ziemeļaustrumu daļā Pļavupes un Pļavu ezera krastā – Pļavu ciemā 20. gadsimta 30. gados: “Lejpusē, iznāk mežmalā – dzīvoja čigāni, tur cēlās čigānmājiņas. Ļoti daudz, ļoti daudz čigānu bija. Un viņiem vēl viena mājiņa pat, ja grib, var redzēt, vēl viena mājiņa ir

2. attēls. Laucienes pagasta Pļavu ciema romi.
20. gs. 30. gadi. Žaņa Eihvalda foto.
Aleksandra Pelēča lasītava.
Figure 2. Roma of Pļavas village of Laucienes
parish. Photo by Žanis Eihvalds. 1930s.
Aleksandrs Pelēcis Reading room.

saglabājusies: tāda viena istabiņa, virtuve maziņa, maza, maziņa. Nu, zeme viņiem bija mazs, mazs kripatiņš pie mājas. Es domāju, ka tāds sakņu dārzs tur ar' tam čigānam kādam bija... Viņi gāja ogās, tad brauca apkārt un gāja šur tur strādāt, kas gribēja. Bet tā mēs draudzīgi satika. [...] Tad tur tāda ieliņa iet uz leju. Tā saucās par Čigānieliņu."

Ja vietas identitāte vairāk attiecināma uz kognitīvi emocionālu saikni ar vietu (tas ir, veidu, kā cilvēks saista vietu ar sevi un identitāti), tad atkarība no vietas drīzāk atspoguļo saiknes starp cilvēka rīcību un vietu. Tā intervijās norādīts arī uz atšķirībām starp dažādās vietās dzīvojošajiem romiem: "Parasti jau, kad bija precības, čigāni savā starpā tikai no sava klana, nu, tas ir, kurzemieki ar Kurzemes čigāniem. [...] Vidzemes čigāni esot ļoti kauslīgi un ļoti tādi dumpīgi" (NMV-2108), "krievu čigāniem pavisam cita izturēšanās" (NMV-4489), kas iezīmē kā vietas identitāti, tā vietas atkarību (Williams, Vaske 2003).

Diemžēl Otrais pasaules karš un Latvijas okupācija pārtrauca romu ierasto dzīvesveidu un attiecības ar vietu – liela daļa romu bija spiesti pielāgoties padomju un nacistu okupācijas varas iedibinātajai kārtībai, tostarp vēlāk pat pamest savas dzīvesvietas – slēpties vai doties bēgļu gaitās. Aleksandrs (NMV-4296) atceras dzīvi Limbažos, kur līdz Vācijas–PSRS kara sākumam 1941. gada 22. jūnijā bijis daudz romu: "Krogā dzīvojām. [...] Tur mēs visi gājām skolā, tur mēs izmācījāmies. Desmit gabali: četras meitenes un seši puikas. [...] Vot, i tur mēs nodzīvojām ilgus gadus. Kamēr ienāca

iekšā vāciets, tad mēs izgājām uz laukiem, izbraucām. Karš jau sākās, mēs pa mežu.” Diemžēl precīzi dati par romu apdzīvotību kara un pēckara laikā nav pieejami.

Intervijas ar Latvijas romiem rāda, ka, neskatoties uz nostalgiskajām atmiņām par nomadisko dzīvesveidu, tiem piemīt kā vietas identitāte, tā vietas piesaistes izjūta, ko pamatā veido tiem ierastā sociālā mijiedarbība, etniskās tradīcijas un apkārtnējā vide (Garda-Rozenberga, Zirnīte 2017). Savukārt, ja ar vietu izprotam: 1) vietas piesaisti, iesakņošanos, vietas izjūtu, arī atkarību un apmierinātību ar vietu un 2) pieredzes izjūtu kopienai, ģimenes saitēm, vērtībām un tradīcijām, tad Latvijas gadījumā ne tikai iespējams apšaubīt pieņēmumu par romiem kā bezvietas cilvēkiem, bet varam runāt arī par plašākām romu identitāšu ainavām – mijiedarbību starp cilvēkiem un vietām, vietu veidošanas un vietu stāstīšanas praksēm.

Romu genocīds nacistu okupētajā Latvijā

Nacionālsociālistis-

kās Vācijas rasu politikā romiem bija ierādīta margināla vieta, jo, pat neskatoties uz savu ārisko izcelsmi, viņi tika pakļauti iznīcībai pēc rases pazīmēm, īpaši norādot uz to apkārtklejošanu un kriminālo bīstamību. Kad vācu karaspēks līdz 1941. gada 8. jūlijam ieņēma visu Latvijas teritoriju un tam sekojošās SS brigādefīrera un policijas ģenerālmajora Franča Valtera Štālekera (*Franz Walter Stahlecker*) vadītās vācu Drošības policijas un SD operatīvās grupas “A” (*Einsatzgruppe A*) operatīvā komanda 2 (*Einsatzkommando 2*) uzsāka aktīvu ebreju un padomju aktīvistu apcietināšanu un nogalināšanu, romus šīs represijas tobrīd vēl neskāra. Tomēr vispārējā pārskatā par situāciju Ostlandē 1941. gada septembrī jau bija pausts uzskats, ka jānodala uz vietas dzīvojošie un klejojošie romi, no kuriem pēdējie var izraisīt nekārtības, tāpēc ir novietojami atsevišķā koncentrācijas nometnē (LNA LVVA, P 69/1a/17: 188).

Romu jautājums saasinājās pēc tam, kad 1941. gada decembrī Latgalē pieņēmas spēkā izsitumu tīfa epidēmija, kā rezultātā Ostlandes reihskomisāra un Ģenerālkomisāra Rīgā veselības nodaļas pieprasīja izolēt romus, uzskatot tos par galvenajiem sērgu izplatītājiem, kuri turklāt esot vēl vācu iestādēm nepaklausīgi un nedraudzīgi (BArch, R92/564). Sekoja Ostlandes reihskomisāra Hinriha Lozes (*Hinrich Lohse*) 1941. gada 4. decembra dekrēts Veselības un tautas labklājības departamentam, kas noteica, ka pret klaiņojošiem romiem būtu jāizturas tāpat kā pret ebrejiem, jo viņi rada dubultu risku: 1) pārnēsā lipīgas slimības, 2) ir neuzticami elementi, kas neklausā vācu pavēlēm un nedara lietderīgu darbu, un, iespējams, spiego ienaidnieka labā (LNA LVVA, P 69/1/2: 298; Lewy 2000: 123–124).

Arī turpmākie nacistu rīkojumi iezīmēja vēršanos pret klaiņojošajiem romiem, norādot, ka no mantas konfiskācijas un aresta ir atbrīvoti tikai tie, kuri ir vietsēži, regulāri strādā un nerada draudus sabiedrībai. 1942. gada sākumā SS un policijas

3. attēls. Limbažu orskomandanta aizliegums romiem ierasties pilsētā.

1941. gada 4. septembris. Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka.

Figure 3. The prohibition by the Ortskommandant of Limbaži for Roma to enter the city.

September 4, 1941. Academic Library of the University of Latvia.

vadītājs Latvijā Valters Šrēders (*Walter Schröder*) izsūtīja pavēli visiem pilsētu un apriņķu priekšniekiem par klejojošo romu arestēšanu un piespiedu nometināšanu dažādu darbu veikšanai (LNA LVVA, P 83/1/119: 1). Pildot vācu okupācijas varas norādījumus, Rēzeknes apriņķa priekšnieka palīgs Jāzeps Vadzis jau 1941. gada 23. septembrī uzdeva visiem iecirkņu priekšniekiem "nekavējoši aizturēt un internēt visus iecirkņa robežās dzīvojošos čigānus ar ģimenēm. Čigānus novietot atsevišķā telpā līdz turpmākam rīkojumam zem apsardzības. Tos nodarbināt pie lauksaimniecības un sabiedriskiem darbiem tikai apsardzībā", bet Jelgavas apriņķa priekšnieks kapteinis Valdis Jursons 1942. gada 12. februārī pavēlēja "nekavējoties apcietināt visus čigānus un ievietot tos Jelgavas cietumā, ieskaitot tos Drošības policijas komandiera rīcībā. Nav apcietināmi čigāni, kuri pastāvīgi dzīvo uz vietas un kuri strādā godīgu darbu, ja tie politiskā un kriminālā ziņā neapdraud sabiedrību." (LNA LVVA, 1408/1/3: 22)

Pirmās Latvijas romu slepkavošanas notika jau 1941. gada augustā Abrenes apriņķa Baltinavas pagastā (LNA LVVA, P 132/26/5: 19). Sekojot vācu rīkojumam, kas aizliedza uzturēties piekrastes rajonā, 1941. gada 5. decembrī uz Kuldīgas apriņķa Cieceres pagasta Namiķu mežu aizveda un nogalināja 101 Liepājas romu (LNA LVVA, P 83/1/22: 56; Vestermanis 1993: 38). 130 Ludzas romus nošāva 1942. gada 6. janvārī Zvirgzdenes pagasta Gabaru mežā, bet līdz 20. februārim jau bija iznīcināti

234 Ludzas romi (BArch, R92/522; Ezergailis 1995: 85). Tā paša gada maijā nošāva 173 Liepājas un Kuldīgas apriņķa romus, kam nebija pastāvīgas dzīvesvietas (LNA LVVA, P 83/1/22: 124). 1942. gada 19./20. maija naktī pēc pārvietošanas uz Skaistkalnes pagasta Ānmēmeles muižu tika nogalināti arī gandrīz visi ap 200–250 Bauskas apriņķa romi (Urtāns 2002).

Līdzīgs bija Jelgavas romu liktenis, no kuriem daudzus noslepkavoja divās iznīcināšanas akcijās 1942. gada jūlijā (ap 250–300 cilvēku) un novembrī (200 cilvēku) pie t. s. Ērmiķu priedēm dienvidaustrumos no pilsētas (LNA LVVA, P 132/26/23: 3, 30/17: 1–4; Vestermanis 1993: 39). Saskaņā ar Drošības policijas un SD komandiera Latvijā SS šturmbanfirera Rūdolfa Langes (*Rudolph Lange*) stāvokļa pārskatu laika posmā no 1942. gada 23. maija līdz 18. jūnijam bija nogalināti vismaz 726 (28 Rīgā, 14 Valmierā, 665 Jelgavā un 19 Liepājā) romi (CAMSWiA, RSHA/362/223: 45). Rēzeknes apriņķa policijas pārskats par stāvokli 1942. gada 20. jūlijā apstiprina 311 vietējo romu iznīcināšanu, no kuriem vairums tika noslepkavoti jau tā paša gada 4.–5. janvārī Ančupānu kalnos (Rudevičs 2015: 143–146).

Darbspēka trūkuma un citu iemeslu dēļ 1942. gada otrajā pusē Latvijas romu masveida iznīcināšana apstājās. Kaut arī viņi vairs netika pielīdzināti ebrejiem, tomēr vēl tad romi nevarēja būt pilnībā droši par savu turpmāko likteni. 1943. gada 26. maijā Ģenerālkomisārs Rīgā Oto Heinrihs Drekslers (*Otto-Heinrich Drechsler*) noteica, ka romi bez noteiktas dzīvesvietas var tikt ieslodzīti Salaspils darba audzināšanas nometnē (LNA LVVA, P69/1a/2: 299), bet 1943. gada 15. novembrī izdotajā Okupēto Austrumu apgabalu reihsministrijas rīkojumā bija izskaidrots, ka romi un romi-jaukteņi, kuriem ir pastāvīga dzīvesvieta, pielīdzināmi lauku iedzīvotājiem, bet klaiņojošie romi – ebrejiem un ievietojami koncentrācijas nometnēs. Lai arī kā primārā nepieciešamība bija uzsvērtā romu kā darba spēka izmantošana, ārkārtas gadījumos tika paredzēts šo jautājumu atrisināt citādi, proti, reiha drošības iestādēm romus iznīcinot (LNA LVVA, P 69/1a/6: 249).

Vietējo amatpersonu rīcībspēja romu iznīcināšanā/glābšanā

Drošības policijas un SD operatīvo grupu pēckara prāvu materiāli rāda, ka 1941.–1942. gadā pastāvēja nacistu mutvārdu pavēļu ķēde saistībā ar ebreju un romu nogalināšanu un vietējo iedzīvotāju iesaistīšanu to iznīcināšanā. Lai arī romu slepkavošanas akcijas bija nacistu okupācijas varas plānotas un organizētas, nereti to tiešie izpildītāji bija vietējo paš aizsardzības vai policijas vienību dalībnieki. Kā atzinis vēsturnieks Andrievs Ezergailis, “pavēli sagatavot žīdus vai čigānus nošaušanai apriņķa paš aizsardzības priekšnieks varēja saņemt pa telefonu” (Ezergailis 2002: 38). Latviešu civilo un policijas iestāžu darbinieku izturēšanās

un līdzdalība vietējo romu iznīcināšanā/glābšanā līdz šim ir pētīta un atspoguļota fragmentāri. Sastopami tikai atsevišķi mēģinājumi salīdzināt šādas kolaborācijas un nevardarbīgās pretošanās izpausmes, kā arī kritiski izvērtēt dažādas, nereti pretrunīgas un cita citu izslēdzošas liecības par vietējo amatpersonu lomu romu genocīda sekmēšanā vai kavēšanā (Neiburgs 2018: 96–107).

Viena no epizodēm, kas ļauj labāk izprast vācu un latviešu represīvi policejisko institūciju iesaisti romu iznīcināšanā, norisinājās Bauskas apriņķī. Līdzīgi kā citviet Latvijas ģenerālapgabalā, vispirms Zemgales novada komisārs Valters Eberhards fon Medems (*Walter Eberhard von Medem*) saņēma Ostlandes reihskomisāra Lozes 1941. gada 4. decembra vadlīnijas par klaiņojošo romu pakļaušanu represijām, kuru īstenošanā iesaistīja vietējos vācu Drošības policijas un SD, kā arī SS un policijas, un latviešu kārtības policijas spēkus. Bauskas apriņķa romiem sākotnēji saistošs bija apriņķa priekšnieka atvaļinātā pulkvežleitnanta Augusta Dzenīša 1941. gada 1. novembrī izdots rīkojums, ka "Bauskas pilsētā, Vecumnieku, Iecavas un Skaistkalnes bieži apdzīvotās vietās čigānu iecelšana un apmešanās uz dzīvi – noliegta. Visiem minētās vietās dzīvojošiem čigāniem un viņu ģimenes locekļiem, kuriem minētās vietās nav nekustamu īpašumu, līdz šī gada 30. novembrim jāpārceļas uz dzīvi un darbu laukos. Čigānus – bezdarbniekus un tos, kuri izvairās no darba, pēc minētā termiņa notecēšanas novietos darbos koncentrācijas nometnē." (Dzenītis 1941)

1942. gada pavasarī, saņemot Zemgales novada vācu Drošības policijas un SD priekšnieka SS unteršturmfihrera un pārliecināta nacionālsociālista vācbaltieša Egona Heinsela (*Egon Haensell*) rīkojumu uzsākt romu jautājuma nokārtošanu Bauskas apriņķī, vietējā latviešu kārtības policijas vadība sanāca uz kopīgu apspriedi. Tās laikā "B" grupas komandieris Jānis Būda paskaidroja, ka šādi rīkojumi policijas amatpersonām ir izsūtīti arī citos apriņķos un tie nozīmējot romu fizisku iznīcināšanu. Līdzīga situācija esot konstatēta Daugavpils apriņķī, kur tā policijas vadība panākusi, ka visi vietējie romi ir nodarbināti, tāpēc nevienam no viņiem neesot bijis pamata nogalināt. Tāds pats stāvoklis esot arī Bauskas apriņķī, tāpēc vācu Drošības policijas un SD vadība būtu par to jāinformē. Atšķirīgi radušos situāciju izprata Bauskas apriņķa priekšnieks Dzenītis, norādot, ka saņemtajā vācu rīkojumā nav ne vārda teikts par iespējamo romu iznīcināšanu, bet gan par viņu organizētu pārvietošanu vienā "savākšanas punktā" (LNA LVA, 1986/1/633/1: 157, 166).

Sekojoš Heinsela mutiskajai pavēlei, Dzenītis deva rīkojumu izveidot sarakstus par Bauskas pilsētā un apkārtējos pagastos dzīvojošajiem romiem un viņu dzīvesvietām. 1942. gada 15. maijā norisinājās ap 200–250 vietējo romu pārvietošana uz Skaistkalnes pagasta Ānmēmeles (Laimas) (*Hahns-Memelshof*) muižu, kuru pēc Dzenītīm pakļauto apriņķa policijas iecirkņu priekšnieku Rūdolfa Rozes un Pētera Samsona norādījumiem pagastos veica "C" grupas palīgpolicisti. Tā rezultātā uz Ānmēmeli

atvestos romus 19./20. maija naktī dažu stundu laikā grupās pa 10–15 cilvēkiem tuvējā Jaunsauls mežā nogalināja vācu žandarmērijas leitnanta Franca Vāgnera (*Franz Wagner*) komandētie vācu SD vīri un latviešu policisti no Jelgavas. Taču ir zināms, ka pirms tam, sekojot vācu pavēlēm, bedres izrakšanā un nāvei nolemto romu mantu konfiscēšanā un vēlākā konvojēšanā uz masu slepkavības vietu tika iesaistīti arī Bauskas policisti (Urtāns 2008: 353–355). Paradoksālā kārtā no apcietināšanas izdevās izvairīties vairākiem policijā dienējošiem Bauskas romiem, to vidū arī Gotfrīdam Sunītim, kurš no 1941. gada decembra strādāja apriņķa policijas 1. iecirknī Bauskā, taču tas nepaglāba no iznīcināšanas viņa ģimeni un citus radniekus (LNA LVA, 1986/1/633/1: 333). Vēsturnieks Aigars Urtāns uzskata, ka visi nogalinātie Bauskas apriņķa romi bija “vietsēži”, jo neviens no viņiem pirms tam par klaiņošanu nebija ievietots Vecsaules kūdras purvā izveidotajā darba nometnē. Apriņķa policijas vadībai un vietējiem policistiem bija iespēja mainīt nogalināšanai nolemto cilvēku likteni, bet vācu dotās pavēles tika izpildītas pārlieku centīgi (Urtāns 2008: 355).

Diskusijās par Bauskas apriņķa romu bojāeju ir sastopams arī pretējs viedoklis, proti – Dzenīša pavēle par romu apmešanās aizliegumu Bauskā ir sekojusi pēc vietējo iedzīvotāju sūdzībām par klaiņojošo romu zādzībām un bažām par lopu trakumsērgas izplatīšanos, bet viņu pārvietošana uz Ānmēmeles muižu notikusi, jo vācieši apgalvojuši, ka visus romus nosūtīšot uz Ungāriju (Saulgoze 2006). Mūsdienās precīzāk izprast represijās pret Bauskas apriņķa romiem iesaistīto latviešu amatpersonu rīcību un tās motivāciju ir sarežģīti. Hipotētiski ir pieļaujams, ka viņiem bija pieņemama romu brīvības un tiesību ierobežošana, tos apcietinot un iesaistot piespiedu darbā. Bet pieejamie vēstures avoti ir vai nu nepietiekami, vai pārāk vienpusēji, lai izdarītu kategoriskus apgalvojumus par iesaistīto policijas darbinieku nostāju pret romu fizisku iznīcināšanu, kā arī viņu iespējām nepildīt vācu pavēles, piemēram, par apcietināto romu konvojēšanu uz noslepkavošanas vietu.

Laikā, kad Latvijas romi visvairāk bija pakļauti bojāejas draudiem, citāda situācija izveidojās Talsu apriņķī, kura iedzīvotāji spēja izrādīt pilsonisku iniciatīvu iepretim vācu okupācijas varas nostādnēm un iestājās par savu romu tautības līdzcilvēku dzīvības saglabāšanu. Tā rezultātā apriņķa teritorijā, tostarp tajā ietilpstošajās Kandavas un Sabiles pilsētās, dzīvību nezaudēja neviens no vairākiem simtiem vietējo un šeit patvērumu radušo kaimiņu apriņķu romu. Viņu vidū bija arī pirms tam klaiņojošie romi, kas tagad tika nodarbināti vietējā kokzāģētavā un citās darba vietās un netika aizskarti pat ne pēc vairākkārtējiem nacistu okupācijas varas atgādinājumiem, ne 1941.–1942. gadā pret viņiem vietējā presē vērstajiem propagandas rakstiem (Bolsaitis u. c. 2017: 117).

Spriežot pēc Sabiles policijas priekšnieka Voldemāra Šetlera pēckara krimināllietas materiāliem, viņš jau 1941. gada septembrī bija saņēmis Talsu apriņķa priekšnieka

majora Friča Neimaņa pavēli sapulcināt vienkopus Sabiles vīriešu tautības romus. Izpildot šo rīkojumu, ap 30 romu aizvesti uz mežu 5 kilometrus netālu no pilsētas – Sventes priedulājā pie Abavas, kur tiem likts izrakt 30×2 metrus lielu bedri blakus pirms tam nogalināto ebreju masu slepkavības vietai. Pēc padarītā romi vairākas stundas aizturēti Sabiles policijas iecirknī, bet tad Šetlers pats izlēmis tos atlaist mājās. Pēc kāda laika no apriņķa policijas vadības saņemts līdzīgs rīkojums – sapulcināt vienkopus nu jau bez izšķirības visus Sabiles romus, kurus bijis paredzēts iznīcināt. Šetlers šo rīkojumu nav pildījis, aizbildinoties ar to, ka tas izteikts vien mutiski. Tā vietā viņš informējis vietējo romu vecāko par viņiem draudošajām briesmām, un tie izklīduši kur nu kurais. Vēlāk arī no apriņķa policijas vadības saņemts rīkojums romu iznīcināšanu atlikt (LNA LVA, 1986/1/2358/1: 19–23).

Ir zināms, ka 1942. gada sākumā Talsos notika policijas amatpersonu sanāksme, kurā kopā ar kādu no Rīgas atbraukušu vācieti piedalījās pilsētas un apriņķa policijas priekšnieki, kā arī vairāki vietējie policisti. Kad Talsu iecirkņa priekšniekam Visvaldim Paeglem vācieši uzdevuši organizēt romu iznīcināšanu, viņš kategoriski atteicies to darīt. Viņu atbalstījis arī kriminālzraugs Roberts Vītrops, kurš uzsvēris, ka neviena nopietna lieta pret romu tautības iedzīvotājiem policijā nav ierosināta (Grūbe 2014).

Ļoti iespējams, ka šādu policijas nostāju, kas rāda tās adekvātu izpratni par kārtības uzturēšanu Talsu apriņķī, tobrīd sekmēja arī citu latviešu amatpersonu – vietējo pašvaldību vadītāju un sabiedrības pārstāvju – centieni novērst nacistu plānoto vietējo romu iznīcināšanu. Saskaņā ar mūsdienās apzinātajām liecībām romu glābšanā 1942. gada pirmajā pusē bija iesaistīti kā Sabiles un Kandavas evaņģēliski luterisko draudžu mācītāji Kārlis Zariņš un Rihards Zariņš, tā Kandavas pilsētas un pagasta vecākie Ervīns Daugulis un Jānis Celmiņš (Caune 1977), Talsu apriņķa un Sabiles pilsētas vecākie Kārlis Krūmiņš un Mārtiņš Bērziņš (Bolšaitis u. c. 2017: 118–128) un vēl citi latviešu sabiedrības pārstāvji, kuri izvēlējās akli nesekot vācu okupācijas režīma ideoloģijai un politiskajām vadlīnijām.

Vēl šodien ir dzīva un, attālinoties tālaika notikumiem, dažādās variācijās izskan leģenda par Sabiles pilsētas vecāko Mārtiņu Bērziņu, kurš burtiski pēdējā brīdī ieradies romu eksekūcijas vietā Sventes priedulājā ar speciālu dokumentu, kurā noteikts, ka uz vietas dzīvojošie romi nav jānogalina. Tas izglābis vairāk nekā 200 Talsu apriņķa romu no nošaušanas, kuri jau stāvējuši pašu izraktas bedres priekšā. Viens no viņiem, Kristaps Kleins, saņēmis atļauju izpildīt savu pēdējo pirmsnāves vēlēšanos, ilgi un smeldzīgi dziedājis kādu romu dziesmu, kurai beidzoties uz motocikla (citās liecībās – uz velosipēda vai pat zirga) ieradies Sabiles pilsētas galva un apturējis plānoto nošaušanu (Garda-Rozenberga, Zellis 2018: 34–35).

Pat tad, ja Bērziņa rīcība vietējo romu izglābšanā bija drīzāk racionāla, nevis tik leģendām apvīta, kā to atklāj dažādi vēlāk pierakstītie mutvārdu vēstures avoti, nav

4. attēls. Romu iznīcināšanai Sventes priedulājā izraktā bedre ar piemiņas plāksni Sabiles pilsētas vecākajam Mārtiņam Bērziņam. 2019. gads. Ulda Neiburga foto.

Figure 4. A pit with a commemorative plaque for Mārtiņš Bērziņš, the elder of the town of Sabile, was dug in the Svente pine forest for the extermination of the Roma. 2019. Photo by Uldis Neiburgs.

šaubu, ka viņam bijusi svarīga loma Sabiles romu kara laika likteņu noteikšanā. Netieši to apstiprina arī pašu nacistu vajāto, bet karu pārdzīvojušo cilvēku rīcība – jau pēc nacistu/padomju okupācijas varas maiņas Kurzemē tika novērsta paša Bērziņa kļūšana par tobrīd draudošo komunistu represiju upuri. Pirmoreiz, drīz pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā, kad viņš jau ticis aizvests uz filtrācijas punktu Matkulē, viņu izglāba leva Vulfarte, kuras vīru, ebreju tautības gaļas tirgotāju, savulaik no nāves bija pasargājis pats Bērziņš. Un otrreiz 1949. gada 25.–30. martā, kad no deportācijas uz Sibīriju Bērziņu izglāba Sabiles romi, kas, skaļi kliegdami un protestējami, burtiski izrāvuši viņu no smagās automašīnas kravas kastes, kurā atradās apcietinātie (Aleksejeva 2009).

Ne mazāki nopelni Sabiles romu glābšanā bija Talsu apriņķa vecākajam Kārlim Krūmiņam. Viņš kategoriski atteicies pievienoties nacistu direktīvām par šo cilvēku nogalināšanu, argumentējot, ka apriņķim akūti vajadzīgs darbaspēks un romi nevienam neko sliktu nav nodarījuši. Par nepieciešamību saglabāt vietējo romu dzīvību Krūmiņam izdevās pārliecināt Kurzemes novada komisāru Valteru Alnoru (*Walter Alnor*), kuram izdevās tam dabūt arī Ģenerālkomisāra Rīgā piekrišanu (Bolšaitis u. c. 2017: 128). 1942. gada jūlijā Talsos ieradās luterāņu arhibīskaps Teodors Grīnbergs, kurš, cenšoties pasargāt vietējos romus, vispirms bija panācis, ka viņi tiek reģistrēti, norādot katra darba vietu un ienākumu avotu, bet tagad ar Krūmiņa atļauju sasauca

romus uz sapulci pie Talsu pilskalna, kur noturēja viņiem īpašu dievkalpojumu (Grīnbergs 1958: 25).

Saprotot, ka šādā situācijā būtu nepieciešams demonstrēt lojalitāti nacistu okupācijas varai, līdzīgas sanāksmes ar Ģenerālkomisāra Rīgā atļauju saviem tautiešiem Nariņciemā, Talsos, Spārē, Sabilē un Tukumā 1942. gada jūlijā–augustā noturēja arī romu sabiedriskais darbinieks Juris Leimanis. Saskaņā ar vietējās preses ziņām to laikā izskanējuši aicinājumi “nodoties ražīgam darbam un krietnai dzīvei” ([Anon.] 1942) un pieņemti vienprātīgi lēmumi “atbalstīt Lielvācijas un tās sabiedroto cīņu pret boļševismu un ziedot frontes cīnītājiem ap RM 500” ([Anon.] 1942a). Kaut arī romu nodarbināšana nenotika bez grūtībām, daļu no viņiem izdevās iesaistīt darbā Sabiles kartupeļu fabrikā, citus Talsu lopkautuvē, malkas sagādē Kandavas mācītājmuižā un vēl citās vietās. Tāpat sekmīga bija romu izmitināšana 1941. gada 14. jūnijā padomju okupācijas varas deportēto latviešu dzīvokļos vai pie saimniekiem lauku saimniecībās (Caune 1977).

Sabiles romi neaizmirsā Krūmiņa drosmīgo iestāšanos pret savu līdzcilvēku iznīcināšanu. Tomēr jau pēc Otrā pasaules kara bezspēcīgs komunistu okupācijas režīma priekšā izrādījās vairāku desmitu Talsu un Ventspils apriņķa romu mēģinājums – ar pašrocīgiem parakstiem apliecinātais lūgums atbrīvot no padomju drošības iestāžu apcietinājuma savu glābēju. Kā redzams no viņa krimināllietas materiāliem, LPSR Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka kara tribunāls vien konstatēja, ka izmeklēšanas gaitā izskanējušie fakti par Krūmiņa ieguldījumu romu glābšanā nav uzskatāmi par pierādītiem un vainu mīkstinotiem apstākļiem sadarbībai ar nacistu okupācijas varu, 1946. gada 31. martā notiesājot Krūmiņu uz 10 gadiem ieslodzījumā (LNA LVA, 1986/1/14906/1: 32–33).

Izvērtējot romu glābšanas gaitu Talsu apriņķī, pat par spīti nosacītu avotu trūkumam vai to sniegtās informācijas fragmentārismam ir iespējams izvirzīt hipotēzi, ka nacistu rīkojumu par romu iznīcināšanu noraidīšana vai to korekcija par labu viņu izdzīvošanai, proti, izmantošanai darbā, bija iespējama, pateicoties dažādu vietējās sabiedrības institūciju (pašvaldība, baznīca, policija) sadarbībai un arī pašu romu līdzdarbībai. Citos Latvijas reģionos atšķirīgu materiālo un idejisko struktūru dēļ tik cieša sadarbība nenotika, kas, ļoti iespējams, lielā mērā noteica, kāpēc tik plaša romu glābšana citviet nebija iespējama.

Romu rīcībspēja genocīda laikā

Lai arī starpkaru periodā Eiropā vērojama romu pilsoniskās emancipācijas kustības rašanās, kas ļauj iezīmēt viņu kā aktīvu reģionā notiekošo vēsturisko procesu dalībnieku un savas vēstures veidotāju lomu (Marushiakova, Popov 2020), romu genocīda pētniecībā un tā vēlākās kultūras

un vēstures reprezentācijās visbiežāk tiem piešķirts upura statuss, uzsverot, ka romiem kaut kas tika nodarīts (pasīvs vai netiešs objekts). Proti, genocīda īstenotāji parādās kā darītāji, kamēr romi reprezentēti kā pasīvi darbības uztvērēji vai tādi, kam nav bijusi raksturīga rīcībspēja (Pecak et. al. 2021: 109). Arī Latvijas romu atmiņā nogalināšana visbiežāk atspoguļota kā notikums, kas noticis ārpus rīcībspējas. Kārlis (NMV-2108), kurš vācu okupācijas laikā ar ģimeni dzīvoja Rīgā, atceras, kā uzzinājis par radnieku bojāeju: "Mums kaimiņi pateica, ka mātes onkuli jau nošāva Līgatnē. Paņēma, savāca visu ģimeni un nošāva. No Valmieras visus čigānus vāca kopā, uz Valmieru veda, uz cietumu, vai ne, tur veda. Pēc tam no cietuma visus veda uz purvu un nošāva. Bez tiesas."

Tomēr sastopamas arī atmiņas, ka romi nereti spējuši ietekmēt pārmaiņas savā dzīvē, pieņemt lēmumus un vairāk vai mazāk, bet noteikt savu likteni arī tad, ja tas nozīmēja pašu pieņemtu lēmumu dzīvot vai mirt. Spilgti to iezīmē notikumi Monikas (NMV-4282) ģimenē, kad vecmamma izvēlējusies palikt kopā ar vīru: "Kad vācieši lasīja tos visus čigānus, čigānus jau šāva, žīdus šāva, tad it kā to mamma mammu nepaņēma. Teica: "Tu nenāc!" Bet viņa tam vīram aizgāja līdz. Viņa saka: "Nē, es nevaru tā to vīru atstāt." Aizgāja tam vīram līdz, un tā, redz, viņus visus tur esot nošāvuši. Es pat nezinu, kur tas notika. Bet nu stāsta, ka tur, kur uz Valmieru brauc, kur tas mežiņš, ka tur daudz čigānus šāva." Gluži pretējs stāsts ir par Jāni (NMV-234), kurš savukārt bija nolēmis nepadoties bez cīņas: "Tukumā, kad notika atkal šaušana, čigānus kad šāva 1942. gadā, pēc manis zvanīja un prasīja. Es biju sagatavojies. Es biju kaut kur dabūjis sālsskābi, strādādams darbnīcā (kaut kā ievēda), un man bija kaut kāds nazis, duncis toreiz. Domāju, ja nu nāks, sauks, tad vienalga – kāpēc sevi ļaut nošaut kā suni? Tad vismaz kritīs virsū tam. Cīņā, ziniet, tomēr kaut kā tā lieta psiholoģiski ir vieglāka." Šie stāsti atklāj ierasti vienpusīgā romu genocīda attēlojumu citā veidolā, turklāt aktīvo darbības vārdu klātbūtne norāda uz rīcībspēju, tā mazinot romu kā pasīvu genocīda upuru lomu.

Tikai atsevišķos gadījumos līdzcilvēki vietējos romus brīdinājuši, dodot iespēju izglābties, tā atklājot gan vietējo rīcībspēju – izvēli nepakļauties nacistu norādījumiem par romu iznīcināšanu, gan pašu romu rīcībspēju – pieņemt lēmumu un bēgt. Brigitas (NMV-3857) gadījumā ziņu par gaidāmajām briesmām nodevis kaimiņš, kurš bijis aizsargs: ""Katiņ, šodien šaus čigānus, mūc!" Tas bija labs draugs viņiem, blakus dzīvoja. Un mamma saka: "Jā, skatāmies, pulkstens trīs naktī, nāk mašīnas iekšā divas ar prožektoriem. Ko ta' mēs gaidīsim! Katrs, ko varēja, saķēra tiem bērniem līdzī un mežā prom!" Arī Zuzanna (NMV-2623) ir viena no stāstītājām, kas augusi ģimenē, kuras atmiņā Otrā pasaules kara notikumi ir ne tikai labi saglabājušies, bet arī iegūluši dzimtas vēsturē: "Varu pateikt, ka ļoti bagāti oma dzīvoja. Mamma visu laiku atcerējās, bet tad, kad uznāca tas mežonīgais karš virsū, tad paņēma opapu un vēl divus

5. attēls. Laucienes pagasta Topelciema romu sievietes. 20. gs. 30. gadi. Žaņa Eihvalda foto. Aleksandra Pelēča lasītava.

Figure 5. Roma women of Topelī village of Laucienes parish. 1930s. Photo by Žanis Eihvalds. Aleksandrs Pelēcis Reading room.

brāļus mammai vācieši. Nu un līdz šai dienai nav zināmi, kur... Protams, ka viņi ir nošauti. Nu, kā jau čigānus šāva. [...] Cik man ome ir pārdzīvojusi, ja! Viņa gandrīz sajuka prātā. Tāpēc ka paņēma opapu vācieši, un tad ome gāja tanī kūtī, kur zirgu stallis bija, un divreiz kārās. Bet man jaunākā tante ir izglābusi.” Pēc tam, kad ģimenes vīrieši tika aizvesti, ome, mamma ar trim meitām, tostarp jaunāko no visām – Zuzannu, devušās turpat pie Rīgas paslēpties mežā, kur bijusi ierīkota īpaša apmetne romiem.

Lēmums par īslaicīgu slēpšanos vai došanos bēgļu gaitās, zinot, ka atgriezties vairs nebūs iespējams, liecina par romu spēju izvērtēt notiekošo un aktīvi rīkoties. Olga (NMV-1661) ir viena no nedaudzajām, kam izdevās izbēgt no Rēzeknes, kur 1942. gada 4. un 5. janvārī nošāva gandrīz visus pilsētā un apriņķī dzīvojošos romu tautības pārstāvjus. Bēgļu gaitas Olgu un viņas ģimeni aizveda uz Ventspili, savukārt Lūcija (NMV-1660) no Laucienes pagasta Pļavu ciema sākotnēji slēpjas mežos, bet vēlāk dodas uz Kuldīgu. Tomēr drīz vien visus pilsētās nonākušos sasniedz ziņa, ka romiem tās ir jāatstāj. Arī Olgai (NMV-1661): “Mēs bij uz Kuldīgu, uz Sabili. Nekur nebij tāda pastāvoša dzīve. Tad mēs atbraucām atpakaļ te, uz Ventspili. Pilsētā jau nevarēja dzīvot, bet uz laukiem. Mums bij tāds pazīstams pagasta vecākais, te – Ventas pagastā, tad mēs tur dzīvojām.”

Romu izraidīšana no pilsētām un noteiktu teritoriju ierādīšana ir vēl viena no genocīda pazīmēm, proti, izmantojot iekšējā koloniālisma (*internal colonialism*) prakses. Sociologs Slavomirs Kapralskis (*Slawomir Kapralski*), analizējot romu genocīda cēloņus Eiropā, secinājis, ka grupas, kurām nav iespējas veidot un kontrolēt telpu, ir viegls mērķis diskriminējoša rakstura praksēm, tostarp grupas piespiedu noņemšana noteiktā vietā vai aizliegums kādā no tām uzturēties (Kapralski 2021: 67). Turklāt līdz ar telpisku marginalizāciju sabiedrībā ne tikai tiek stiprināts stereotips par romiem kā nomadiem, bet arī attaisnota viņu izstumšana/izslēgšana (McGarry 2017).

Piespiedu pārvietošanās, par kādu ieskatāma bēgšana no drošas nāves, daļai romu nozīmēja ne tikai biogrāfisko, bet arī vietas piesaistes pārrāvumu. Pēc notikumiem 1941./1942. gadā romiem savas dzīvesvietas bija jāpamet un jāiekārtojas uz dzīvi pagaidu mājvietās, bieži vien tālu no apdzīvotām vietām. Savukārt reģionos, kur vietējie iedzīvotāji, tostarp romi, bija pametuši savas mājas, lai slēptos, daudziem vairs nebija, kur atgriezties, jo viņu mājas bija daļēji vai pilnībā nopostītas. Zuzanna (NMV-2623) spilgti atminas, ka pēc slēpšanās un dzīves mežā izdodas atgriezties mājās, bet no lepnā trīsistabu dzīvokļa Āgenskalnā "nekā vairs neesot bijis". Arī Valijai (NMV-1662), atgriežoties Kuldīgā, dzīvokļa vairs nav. Māju zaudējums, kā tas redzams arī romu atmiņās, ietekmē ne tikai indivīda psiholoģisko, bet arī turpmākās dzīves un tās gājuma drošību (Lewicka 2014), pat ja izdevies rast jaunu mājvietu. Iesākumā atrodot dzīvesvietu pie vectēva, Valijas ģimenei vēlāk ierādīts valsts dzīvoklis. Arī Olgai izdodas tikt pie savas mājvietas, tā atklājot rīcībspēju arī laikā pēc genocīda notikumiem, kad izdzīvojušajiem bija jāspēj ne tikai samierināties ar faktu par noslepkavotajiem ģimenes locekļiem vai veselu vietējo kopienu iznīcināšanu, bet arī izveidot jaunu dzīvi mainīgajā sabiedrībā un ekonomikas realitātē (Sadílková 2020).

Lai arī tiek atzīts, ka rīcībspējas analīze romu genocīda izpētē ir viens no būtiskākajiem faktoriem, kas varētu izmainīt sabiedrībā valdošos priekšstatus par romiem kā pasīviem genocīda upuriem (Guy 1998), tikai pēdējos gados aizvien biežāk sastopami aicinājumi holokausta izpētē iekļaut arī pašu romu pieredzi (Bartash 2020), tā ne tikai dekonstruējot vairākus romu genocīdu attaisnojošus stereotipus, bet arī dodot balsi vienai no visvairāk atstumtajām un vēsturē aizmirstākajām grupām – romiem. Turklāt arī pati atcerēšanās un dzīvesstāstu stāstīšana ir viens no indivīda rīcībspējas apzināšanās/definēšanas veidiem (McAdams, McLean 2013), kas var atklāt kā indivīda patstāvību un spēju ietekmēt savas dzīves gaitu, tā arī indivīda jēgas un dzīves mērķa izjūtu (Adler 2012: 368). Savukārt Otrā pasaules kara laikā zaudētās mājas nereti iegūlušas nākamo paaudžu vietas piederības izjūtā. Brigita (NMV-3857) stāsta, ka tēvam izdevies atjaunot mājas Plieņciemā, bet tagad esot palikuši vairs tikai tukši pamati: "Es tur eju sēnēs, tur ir tukšums. Kādreiz tās drupas vēl bija. Tas ir tieši pieturai pretī, kur celiņš iet Plieņciemā iekšā. Tur tāda sarkana divstāvu māja ir, uz to meža pusi. Es to vietu zinu."

Nobeigums

Pētniecībā nereti uzsvērts, ka atšķirībā no nacistu okupētās Rietumeiropas romu genocīda īstenošanai Austrumeiropā vietējās policijas vienības nemeklēja nekādu ideoloģisku vai likumisku pamatojumu – romu ģimenes vai veselas kopienas tika iznīcinātas bez apsūdzībām, savukārt upuru identifikācija nereti aprobežojās vien ar to skaita fiksēšanu (Weiss-Wendt 2023: 28). Tomēr upuriem bija vārdi un vietējai policijai bieži vien tie bija labi zināmi, tāpat nereti genocīda aktiem bija aculiecinieki (Bartash 2019). Savstarpējā pazīšanās starp upuriem, aculieciniekiem un izpildītājiem padara cietušo ģimeņu pieredzi vēl sāpīgāku. Arī romu genocīda norisē Latvijā varam novērot fenomenu, ko holokausta pētniece Natālija Aleksjuna (*Natalia Aleksjun*) nodēvējusi par "intīmo vardarbību" (Aleksjun 2017).

Personiskas attiecības, līdzcietība un vispārcilvēciskas vērtības nereti kļuva par priekšnoteikumu nevardarbīgās pretošanās norisēm. Proti, izvērtējot strukturālos apstākļus (starppersonu attiecības, pakļautību nacistu okupācijas varai, resursus un noskaņojumu) un indivīdu lomu lēmumu pieņemšanā, secināms, ka atsevišķos gadījumos šo apstākļu kopsumma un savstarpējā sadarbība sekmēja romu izglābšanu. Talsu apriņķa gadījums, kad iedzīvotāji, pašvaldību vadītāji, garīdznieki un policijas darbinieki iesaistījās savu līdzcilvēku – vairāku simtu romu – glābšanā, spilgti atklāj ne tikai rīcībspēju un strukturālos apstākļus, bet arī cilvēku attiecības, rīcību un idejas. Analizējot tuvāk notikumus Talsu apriņķī 1941./1942. gadā, varam arī konstatēt, ka visu iesaistīto dalībnieku rīcībai bija atbilstošs pamats – viņiem bija neitrālas vai labas attiecības ar vācu civilpārvaldes iestādēm, augsti morāles standarti un vēlme novērst cilvēku iznīcināšanu. Plašākā kontekstā tas parāda, ka dažādos Latvijas reģionos vienlaikus varēja izpausties gan bezierunu kolaborācija, kas palīdzēja nodrošināt nacistu organizētā romu genocīda jaudīgāku īstenošanu, gan taktiskā kolaborācija, kas ļāva izglābt vietējo romu dzīvību. Viņu izdzīvošanas sekmēšana līdz šim nav pietiekami novērtēta un var tikt uzskatīta kā nepolitisku, bet cilvēcisku motīvu vadīta nevardarbīga pretošanās okupācijas varai.

Mutvārdu vēstures avotu liecības rāda, ka romi izmantojoši dažādas stratēģijas, kā sadzīvot ar atmiņām par vardarbību un genocīdu. Dažās ģimenēs sarežģītās atmiņas izraisīja ilgstošu paaudžu klusēšanu, un vēl šodien, vaicāti par genocīda pieredzi ģimenē, vieni atbild izvairīgi, citi atkal iekļāvuši šo pieredzi ģimenes atmiņā, tā izmantojot stāstīšanas dziedinošo efektu. Līdztekus tam šie stāsti kalpo arī kā liecības par romu rīcībspēju – atmiņās priekšplānā izvirzītie notikumi, lietotās gramatiskās konstrukcijas un dažādu izdzīvošanas stratēģiju īstenošana ir tikai daži romu rīcībspēju apliecinājoši aspekti. Tāpat iespējams secināt, ka atsevišķi romu pieņemtie lēmumi skar kā pārvaldītu, tā piespiedu pārvietošanos, apmešanos un iekārtošanos uz dzīvi ne tikai citā/jaunā, bet romu gadījumā nereti arī noteiktā vietā. Kopumā, analizējot romu pieredzi nacistu okupācijas laikā, iespējams apšaubīt romiem piešķirto pasīvo

lomu – romi vērtējami ne tikai kā pasīvi vai netieši genocīda subjekti, bet arī kā indivīdi ar vārdu, ar personisko pieredzi, ar rīcībspēju.

Romu un vietējo iedzīvotāju pieredze un rīcība nacistu okupācijas laikā, tās izvērtējums un reprezentācijas ir nepieciešams solis, lai, pirmkārt, pārtrauktu nosacīto klusumu par romu ciešanām, otrkārt, lai stiprinātu zināšanas par genocīdu sabiedrībā, tā, no vienas puses, sniedzot instrumentus, lai mazinātu diskriminējošu attieksmi pret romiem, un, no otras puses, ierobežojot genocīda iespējamo atkārtoto Eiropā. Proti, atmiņas par romu genocīdu, par nevardarbīgo pretošanos un abās pusēs iesaistīto rīcībspēju var sekmēt kā savstarpēju izpratni un empātiju, tā iestāšanos par saņemtiem līdzilvēkiem.

Avoti

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas valsts arhīvs (LNA LVA)

1986. f., 1. apr. – Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas

633. l. – Dzenītis Augusts

2358. l. – Šetlers Voldemārs

14906. l. – Krūmiņš Kārlis

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA)

P 69. f. – Ģenerālkomisārs Rīgā

P 83. f. – SS un vietējās policijas priekšnieks Liepājā

P 132. f. – Latvijas PSR Ārkārtējā komisija

Polijas Iekšlietu ministrijas un administrācijas Centrālais arhīvs (*Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa*) (CAMSWiA)

Zespół – RSHA

Vācijas Federālais arhīvs (*Bundesarchiv, Berlin*) (BArch)

R 92 – Generalkommissar Riga

Nacionālās mutvārdu vēstures arhīvs

NMV-234, intervējusi Māra Zirņīte 1994. gadā Ventspilī

NMV-1660, intervējusi Ieva Vīvere, Lita Vēkause 2002. gadā Ventspilī

NMV-1661, intervējusi Ieva Vīvere 2002. gadā Ventspilī

NMV-1662, intervējusi Ieva Vīvere, Lita Vēkause 2002. gadā Ventspilī

NMV-2108, Intervējusi Rasa Strautmane 1996. gadā Saulkrastos

NMV-2623, intervējusi Māra Zirņīte 2006. gadā Ventspilī

NMV-3857, intervējusi Maija Krūmiņa 2013. gadā Kandavā

NMV-4071, intervējis Edmunds Šūpulis, Kaspars Zellis 2013. gadā Kuldīgā

NMV-4078, intervējusi Māra Zirņīte 2013. gadā Talsos

NMV-4085, intervējusi Māra Zirņīte 2014. gadā Pļavās

NMV-4282, intervējusi Vieda Skultāne, 2015. gadā Vilpulkā

NMV-4296, intervējusi Māra Zirņīte 2014. gadā Vīļakā

NMV-4489, intervējusi Ieva Vīvere 2016. gadā Baltinavā

Bibliogrāfija

- [Anon.] (1942). Arī čigāni atbalsta cīņu pret boļševismu. *Tukuma Ziņas*, 01.09., 4. lpp.
- [Anon.] (1942a). Čigānu ziedojums frontes cīņtājiem. *Talsu Vārds*, 13.08., 3. lpp.
- Adler, Jonathan (2012). Living Into the Story: Agency and Coherence in a Longitudinal Study of Narrative Identity Development and Mental Health Over the Course of Psychotherapy. *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 102(2), pp. 367–389. DOI: 10.1037/a0025289.
- Aleksejeva, Olga (2009). *Ebreji Sabilē 20. gs. pirmajā pusē*. Pieejams: <https://www.jsc.lv/en/ebreji-latvijas-vesture/raksti-un-petijumi/kurzeme/ebreji-sabile-20-gs-pirmaja-puse/> [skatīts 05.06.2023.].
- Aleksion, Natalia (2017). Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, No. 23(1–2), pp. 17–33. DOI: 10.1080/17504902.2016.1209833.
- Apine, Ilga (2007). Čigāni (romi) Latvijā. Dribins, Leo (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: LU FSI, 282.–300. lpp.
- Archer, Margaret (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic*. Cambridge, Melbourne, New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2020). The Morphogenetic Approach; Critical Realism's Explanatory Framework Approach. Róna, Peter, Zsolnai, László (eds.). *Agency and Causal Explanation in Economics. Virtues and Economics*, Vol. 5. Springer, Cham, pp. 137–150. DOI: 10.1007/978-3-030-26114-6_9.
- Barfield, Thomas (2001). The End of Nomadism?: Society, State and the Environment in Inner Asia. *China Review International*, No. 8(1), pp. 142–147.
- Bartash, Volha (2019). Towards Ethnography of Archival Silence: Romani Memory of Nazi Genocide Confronts the Soviet Records. *Ricerca Folklorica*, No. 74, pp. 13–28.
- Bartash, Volha (2020). The Romani Family before and during the Holocaust. Čapková, Katerina, Adler, Eliyana (eds.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick, Rutgers University Press, pp. 17–41.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Bhaskar, Roy (1979). *The Possibility of Naturalism*. Harvester Wheatsheaf: Hemel Hempstead.
- Blasco, Paloma Gay (1999). *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Routledge.
- Bleiere, Daina (2021). Collaboration and Resistance: Definitions, Classification and their Application. Nollendorfs, Valters, Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. Rīga: Zinātne, pp. 16–468.
- Bolšaitis, Pēteris, Lūse, Agnese, Žīgure, Anna (2017). *Latvijas klusie varoņi*. Rīga: VESTA-LK.
- Caune, Elmārs (1977). Karaļa solījums. *Latvija Amerikā*, 09.07., 15. lpp.
- Darbiņš, Alfrēds (1947). *Latvijas iedzīvotāju skaits: Latvijas valsts statistiskās pārvaldes 1943. g. tautas skaitīšanas materiālu sakopojums*. Detmolda: Pētera Mantnieka apgāds, Edgara Ķiploka apgāds.
- Dzenītis, Augusts (1941). Bauskas apriņķa priekšnieka pavēle Nr. 18. *Bauskas Vēstnesis*, 07.11., 2. lpp.
- Engebrigtsen, Ada Ingrid (2017). Key Figure of Mobility: the Nomad. *Social Anthropology*, No. 25(1), pp. 42–54. DOI: 10.1111/1469-8676.12379.

Ezergailis, Andrievs (1995). Par vēsturnieku, ne policistu grēkiem. *Latvijas Vēsture*, Nr. 1, 85.–89. lpp.

Ezergailis, Andrievs (2002). Vācu laiki 1941–1945. Atbrīvošana, brīvprātība, pašaisardzība. *Jaunā Gaita*, Nr. 228, 31.–38. lpp.

Ērglis, Dzintars (2013). Nacionālā pretošanās kustība vācu okupācijas periodā. Jundzis, Tālavš, Zemītis, Guntis (atb. red.). *Latvieši un Latvija*. 2. sēj.: *Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – izcīnītā un zaudētā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 405.–422. lpp.

Ērglis, Dzintars, Neiburgs, Uldis (2022). Pretošanās kustība nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945). Bleiere, Daina, Kangeris, Kārlis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 3. sēj.: *1940–1944/1945*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 419.–444. lpp.

Garda-Rozenberga, Ieva, Zellis, Kaspars (2015). Atceroties genocīdu: Romu iznīcināšana nacistu okupācijas laikā Latvijas romu kolektīvajā atmiņā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 2, 64.–95. lpp.

Garda-Rozenberga, Ieva, Zirņīte, Māra (2017). Ethnic Diversity in the Construction of Life Stories in Latvia. *Acta Baltico-Slavica*, No. 41, pp. 266–286. DOI: 10.11649/abs.2017.005.

Garda-Rozenberga, Ieva, Zellis, Kaspars (2018). Remembering Genocide: Extermination of Roma during the Second World War in Latvia. Anastasova, Ekaterina, Toncheva, Svetoslava (eds.). *Balkan and Baltic States in United Europe. Histories, Religions and Cultures II*. Sofia: Paradigma Publishing House, pp. 23–44.

Grīnbergs, Teodors (1958). Drusciņas no manu atmiņu vāceles. Kā es pārgulēju pie čigāniem. *Bitītes kalendārs 1958. gadam*. Latvijas Ev.-Lut. Baznīcas arhibīskapa izdevums.

Grūbe, Antra (2014). Romu glābējs Talsos. *Latvijas Avīze*, 09.09., 12. lpp.

Guy, Will (1998). Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. Tong, Diane (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Garland, pp. 13–68.

Horowitz, Roger (1995). Oral History and the Story of America and World War II. *The Journal of American History*, Vol. 82 (2), pp. 617–624.

Jundzis, Tālavš (2017). Nevardarbīgā pretošanās padomju un nacistiskajam režīmam Latvijā (1940–1986). Jundzis, Tālavš (galv. red.). *Nepārtrauktības doktrīna Latvijas vēstures kontekstā*. Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 124.–145. lpp.

Jundzis, Tālavš, Turčinskis, Zigmārs (2018). Pretošanās padomju un nacistiskajam režīmam Latvijā 1940.–1985. gadā. Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 630.–666. lpp.

Kabachnik, Peter (2010). England or Uruguay? The Persistence of Place and the Myth of the Placeless. *Gypsy Area*, Vol. 42, pp. 198–207.

Kapralski, Slawomir (2021). Fatal Coincidence: On the Root Causes of the Roma Holocaust. *Critical Romani Studies*, No. 4(2), pp. 56–74.

Kangeris, Kārlis (2011). Lettland: Kommunistischer und "nationaler" Widerstand 1940/41–1945. Ueberschär, Gerd (Hg.). *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*. Berlin/New York: De Gruyter, S. 215–224.

Kasarda, John, Janowitz, Morris (1974). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review*, No. 39, pp. 328–339.

Kelso, Michelle (2013). 'And Roma were victims, too': The Romani Genocide and Holocaust Education in Romania. *Intercultural Education*, No. 24(1–2), pp. 61–78. DOI: 10.1080/14675986.2013.768060.

- Kendall, Sally (1997). Sites of resistance: Places on the margin: The Traveller 'homeplace'. McVeigh, Robbie, Acton, Thomas (eds.). *Gypsy Politics and Traveller Identity*. University of Hertfordshire Press, pp. 70–89.
- Kott, Matthew (2015). The Fate of the Romani Minorities in Estonia, Latvia, and Lithuania during the Second World War: Problems and Perspectives for Romani Studies and Comparative Genocide Research. Feldmanis, Inesis, Neiburgs, Uldis, Ščerbinskis, Valters (zin. red.). *Latvijas vēstures un historiogrāfijas problēmas / Problems of Latvian History and Historiography 1918–1990* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 28). Rīga: Zinātne, 239.–267. lpp.
- Lemon, Alaina (2000). *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Post-socialism*. Duke University Press.
- Lewicka, Maria (2011). Place Attachment: How Far have We Come in the Last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, No. 31(3), pp. 207–230. DOI: 10.1016/j.jenvp.2010.10.001.
- Lewicka, Maria (2014). In Search of Roots: Memory as Enabler of Place Attachment. Manzo, Lynne, Devine-Wright, Patrick (eds.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. London and New York: Routledge, pp. 49–60.
- Lewy, Guenter (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press.
- Marushiakova, Elena, Popov, Vesselin (2020). Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. *Social Inclusion*, No. 8(2), pp. 260–264. DOI: 10.17645/si.v8i2.3036.
- McAdams, Dan, C. McLean, Kate (2013). Narrative Identity. *Current Directions in Psychological Science*, No. 22(3), pp. 233–238. DOI: 10.1177/0963721413475622.
- McGarry, Aidan (2017). *Romaphobia: The Last Acceptable Form of Racism*. London: Zed Books.
- Neiburgs, Uldis (2012). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): jēdzieniskā izpratne un teorētiskās nostādnēs. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 74.–99. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2018). *Grēka un ienaida liesmās! Latvijas Otrā pasaules kara stāsti*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Pecak, Marko, Spielhaus, Riem, Szakács-Behling, Simona (2022). Between Antigypsyism and Human Rights Education: A Critical Discourse Analysis of the Representations of the Roma Holocaust in European Textbooks. *Critical Romani Studies*, No. 4(2), pp. 100–120.
- Powell, Ryan (2008). Understanding the Stigmatization of Gypsies: Power and the Dialectics of (Dis) identification. *Housing, Theory and Society*, No. 25(2), pp. 87–109. DOI: 10.1080/14036090701657462.
- Rudevičs, Normunds (2015). Romu holokausti Latvijā (1941–1945). Barkahans, Menahems (galv. red.). *Konferenču un semināru materiāli 2009–2014*. Rīga: Shamir.
- Sadílková, Helena (2020). The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands. A Complex Legacy of War and Genocide in Czechoslovakia. Čapková, Katerina, Adler, Eliyana (eds.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers University Press, pp. 190–217.
- Salnītis, Voldemārs (1937). *Ceturtdā tautas skaitīšanas Latvijā 1935. gadā. IV Tautība*. Rīga.
- Saulgoze, Juris (2006). *Zvaigznes atspulgs*. Rīga.

- Sibley, David (2003). Psychogeographies of Rural Space and Practices of Exclusion. Cloke, Paul (ed.). *Country Visions*. Pearson Education, pp. 218–231.
- Sharp, Gene (2008). The Significance of the Baltic Struggles for Independence. Jundzis, Tālavš (ed.). *Regaining Independence: Non-violent Resistance in Latvia 1945–1991*. Rīga: Latvian Academy of Sciences, pp. 37–60.
- Shopes, Linda (2011). Oral History. Denzin, Norman, Lincoln, Yvonna (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. SAGE, pp. 451–466.
- Stewart, Michael (1997). *The Time of the Gypsies*. Routledge.
- Šūpulis, Edmunds (2023). The Living Memory of Persecutions: Oral Histories of the Roma in Latvia and the Question of Public Commemoration. *Journal of Baltic Studies*, No. 54(1), pp. 103–121. DOI: 10.1080/01629778.2022.2134157.
- Taylor, Becky (2014). *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers*. Reaktion Books.
- Thompson, Paul (2017). *The Voice of the Past: Oral History*. 4th edition. Oxford: Oxford University Press.
- Urtāns, Aigars (2002). Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā. Civiliedzīvotāju slepkavošana Latvijas provincē (1941–1942) – Bauskas pilsēta un apriņķis. *Latvijas Vēsture*, Nr. 1, 32.–36. lpp.
- Urtāns, Aigars (2008). Bauskas pilsētas un apriņķa čigānu iznīcināšana 1942. gada vasarā. Ērglis, Dzintars (sast.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā / The Issues of the Holocaust Research in Latvia* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 351.–358. lpp.
- Vestermanis, Marģers (1993). Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945). *Latvijas Vēsture*, Nr. 4, 37.–40. lpp.
- Vestermanis, Marģeris (2007). Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. Dribins, Leo (sast.). *Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne*. Rīga: LU FSI, 234.–248. lpp.
- Weiss-Wendt, Anton (2023). Who Were the Roma Victims of the Nazis? A Case Study of Estonia. *Journal of Baltic Studies*, No. 54(1), pp. 27–46. DOI: 10.1080/01629778.2022.2134156.
- Williams, Daniel, Vaske, Jerry (2003). The Measurement of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychometric Approach. *Forest Science*, No. 49(6), pp. 830–840.